

Ковальський В. С.,
 доктор юридичних наук, доцент,
 професор кафедри теорії держави і права
 юридичного факультету
 Київського національного університету
 імені Тараса Шевченка

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В СИСТЕМІ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Автор аналізує можливості, підстави та спосіб застосування принципу верховенства права. Дається визначення кримінального судочинства. Робиться акцент на можливості приєднання України до Римського Статуту Міжнародного Кримінального Суду.

Ключові слова: принцип; верховенство права; кримінальне судочинство; держава.

Автор анализирует возможности, основания и способ применения принципа верховенства права. Дается определение уголовного судопроизводства. Делается акцент на возможность присоединения Украины к Римскому статуту Международного уголовного суда.

Ключевые слова: принцип; верховенство права; уголовное судопроизводство; государство.

Становлення системи кримінального судочинства в Українській державі відбувається разом із накопиченням фундаментальних соціальних змін і отримання наукових знань, зокрема щодо соціально-правових явищ, серед яких важливе місце посідають осмислення об'єкту і предмету правового регулювання (реформування), принципи і функції права, меж юридичної відповідальності тощо. Наукові знання про стан, детермінацію та закономірності змін, що виникають у правовому житті є необхідною умовою чіткого розуміння сутності і шляхів побудови в Україні ефективної демократичної правової держави та громадянського миру. Загалом, проблематика функціонального призначення права пов'язана з питаннями становлення правової свідо-

мості та культури, солідарності людини з правом, сприйняття його у професійній свідомості як неодмінної правової цінності. При цьому важливим є те, що правове життя, як і будь-які правові події підкорюються закономірностям поєднання логічного і історичного. Логічне у праві, як відомо є універсальною обов'язковою конструкцією, у якій відтворюється історично іманентні зв'язки сутностей і закономірностей розвитку правової системи і новацій кримінального судочинства. Дотримання принципу єдності історичного і логічного має методологічне значення в декількох аспектах. По-перше, пізнавальний рух щодо правових явищ та категорій формується у напрямі аналізу від простого до складного, у формуванні оціночного, фактологічного, сутнісного розуміння стану

речей, власне перебудови кримінального судочинства. По-друге, у багатобічній ролі права, його логічна складова посідає особливе місце як співвідношення свободи і спрямованої дії права у соціумі. Тому логічною, а також історично виправданою є та концепція реформування судочинства, яка формулює логічно чітке коло взаємопов'язаних правових понять і категорій, що пов'язані з кримінальним судочинством. Кримінальне судочинство (у новому КПК йдеться про поняття кримінальне провадження, яке визначається як досудове розслідування і судове провадження, процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність), на наш погляд, є системним поняттям, яке охоплює діяльність суду, правоохоронних та правозахисних органів, спрямовану на досягання мети (завдань) охоронного регулювання суспільних відносин. Зокрема, йдеться про аспекти визначені в матеріальному праві (правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, запобігання злочинам – ст. 1 КК України), а також в процесуальному праві (захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура – ст. 2 КПК України). Саме поєднання матеріального та процесуального аспектів правового регулювання дозво-

ляє вибудовувати інтегровану юридичну конструкцію, що має відповідати сучасним правовим реаліям.

Теоретичний аналіз охоронного призначення кримінального судочинства (принципів, функцій, інститутів) може бути належним чином проведений за визначення сфери охоронного права, яке на сучасному етапі в основному має відомчий або галузевий характер. Інституціональне забезпечення охоронного призначення кримінального судочинства має сприяти сталості та прозорості правового життя, у якому воно реалізується. Про те, як саме це відбувається сигналізують певні факти, події, діяння, суспільні тенденції та закономірності. При цьому мають враховуватися рівень правової свідомості українських громадян, їх ставлення до культивування у суспільстві цінності кримінального судочинства, зокрема, таких складових як: відповідальність, репресія, обвинувальний ухил, обмеження прав, система покарань і санкцій, їх справедливість або жорсткість. Сучасна історія свідчить, що сфера охоронного права суть реалізація компетенції і завдань судових, правоохоронних і правозахисних органів і організацій. На підставі охоронних відносин виникають інші види правових відносин, зокрема кримінально-правові, кримінально-процесуальні, кримінально-виконавчі тощо.

Судова реформа суттєво вплинула на характер влади в Україні, зокрема в кримінальному судочинстві. Вона завершила певний етап політичної боротьби за судову владу, яка лише фрагментарно існує як самостійна та незалежна гілка влади. Потрібно зауважити, що коли ми оцінюємо роботу українського суду з точки зору європейських стандартів, то треба знати, що за останні роки, Європейський суд з прав людини ухвалив проти України більше ніж 1300 рішень, в яких зафіксовано більше ніж 1,5 тис. порушень Європейської конвенції з прав людини та основоположних свобод, у т. ч.: 368 порушень – це тривалість вико-

нання рішень національного суду, 175 – тривалість розгляду цивільних справ, 65 – тривалість провадження у кримінальній справі, 254 – проблеми, пов’язані з досудовим слідством тощо. І лише 55 (тобто менше 5% усіх порушень) безпосередньо стосуються порушень з боку суду. Отже, не применшуючи проблем, пов’язаних з розглядом кримінальних справ у судах, потрібно приділити значну увагу здоланню системних недоліків. Про що конкретно йдеться. По-перше, йдеться про державоцентричний характер судочинства, його спрямованість насамперед на захист інтересів держави та державних чинників (інститутів влади, державних установ, посадових осіб тощо), а не прав та інтересів громадян. А оскільки держава (влада) наразі тісно пов’язана з великим бізнесом, то й інтереси бізнесу переважають у судах над інтересами, правами і свободами звичайних громадян України. При цьому, непоодинокими є випадки відмови адвокатів від участі у справі за позовом громадянина до органу або представника влади чи бізнесу. По-друге, це питання залежності судової системи і в широкому, і в конкретному розумінні такої від політиків і «людей з грошима», які здійснюють тиск на суддів, змушуючи виносити «замовні» судові рішення. По, третє це закритість і корпоративність судової і правоохоронної систем. Корумпованість судів, як свідчать опитування зумовлює необхідність «купувати» навіть законні рішення, а також існування кругової порука чиновників судової, правоохоронної і контролюючої систем, взаємовигідний обмін послугами між їх працівниками, кумівство в судовій і правоохоронній системах, поширеність «телефонного права». По-четверте, це судове свавілля під час розгляду справ і винесення судових рішень, породжене недосконалістю та частою змінюваністю законодавства, а також безкарністю суддів і браком належного контролю над діяльністю судової системи. По-п’яте, йдеться про невиконання судових рішень. В багатьох

випадках, навіть отримавши рішення суду на свою користь, громадяни не можуть домогтися виконання цього рішення відповідачем, насамперед – коли цим відповідачем був державний орган, банк або представник влади [1].

Проблема здолання цих системних недоліків потребує активного державного забезпечення діяльності, ретельного наукового планування цієї діяльності на базі методології єдності історичного і логічного. Йдеться про встановлення своєрідних маркерів єднання у певному об’єкті планування (реформування), адже поза історичного контексту певні події або явища, не існують. Сучасні уявлення про єдність історичного і логічного є втіленням діалектичних закономірностей розвитку. Саме сутність історичного руху, діалектика історії сучасності може бути зрозумілою за умови розкриття логіки правового життя. Як що казати про закономірності руху правових реалій, то тут важливо розкрити процеси і форми реалізації права, його функцій, а також виникнення нових комунікаторів права, якими є сучасна правова культура і правова ментальність.

Ризики, які виникають у сучасних умовах реформування діяльності у сфері кримінального судочинства, можна іменувати бажанням «охопити не охоплене», «здійснити нездійснене», вдатися до некоректного визначення об’єкту або предмету реформування, і, що є згубним – йменувати методи реформування системними, системно – структурними або структурно – функціональними, не дотримуючись вимог щодо їх застосування. Інакше кажучи, логічне має завжди корегуватися і насичуватися конкретним історичним матеріалом. Загалом історичний матеріал (події, факти, документи, пам’ятки) допомагає виявити сутність процесів і явищ лише у єдності з логічними методами пізнання, зокрема коментуванням цих подій, системно-структурним співставленням. Як зазначає український політолог М. І. Михальченко «процес пізнання від-

повідас не тільки на питання, як соціальне явище відображується у свідомості людини у вигляді наукового знання, але і як це знання стає продуцентом нових явищ, як соціальна теорія породжує нові знання і стимулює практичні дії людей» [2, с. 234–235]. Завданням використання історичних і логічних методів пізнання є встановлення детерміністичних зв'язків, зокрема причинно – наслідкових зв'язків, соціально-історичної обумовленості подій.

Однією з таких подій стало підписання Українською державою статут Римського міжнародного Суду ще у 2000 році. Як відомо, його ратифікували більше 140 країн світу. Серед них держави з розвиненою структурою кримінального судочинства як Австрія, Бельгія, Велика Британія, Канада, Німеччина, Франція. Це країни, у яких принцип «верховенство права» наповнений реальним змістом. Як принцип – верховенство права включає у різні часи ідеї, вимоги та нормоположення. Ідея формування цього принципу відображує його соціальну цінність та історичні перипетії виникнення [3, с. 33–43]. Ідеї кримінального судочинства, викладені у його завданнях, зокрема у КК та КПК, про що йшлося раніше. Загалом в завданнях кримінального судочинства знаходять своє відображення ідея відповідальності держави за свою діяльність перед людиною (ст. 3 Конституції України), а також ідея усезагальної (універсальної) судової юрисдикції, адже правосуддя в Україні здійснюється виключно судами; делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються; юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі також віднайшла своє втілення у чинній Конституції України (ст. 124). Вимоги кримінального судочинства, у контексті принципу верховенства права, мають демонструвати державну волю, що втілюється у всіх формах реалізації правових вимог, які відомі на сьогодні. Тобто цей

принцип може бути використаний, виконаний, застосований, його необхідно дотримуватися. Усі чотири форми реалізації права (і використання, і виконання, і застосування, і дотримання) стосуються саме принципу верховенства права, адже він є основоположним принципом. Реалізація принципу верховенства права – це втілення змісту правових норм у фактичній поведінці суб'єктів права. Ознаки реалізації права у кримінальному судочинстві (відповідність приписам права, соціальна корисність, стадійність, послідовність, безперервність, вольовий характер, державна забезпеченість) мають перетворюватися у правомірну поведінку суб'єктів судочинства. Інакше кажучи, суб'єкти права повинні максимально повно реалізовувати можливості, надані правом, і вичерпно виконувати його вимоги. Проте слід відмітити, що ця теза має не лише пряме відношення лише до норм-правил поведінки, які складають основний масив юридичних норм. Норми-принципи безпосередньо у поведінці хоча й не реалізуються, проте вони здійснюють своє призначення через системні зв'язки з нормами-правилами поведінки, допомагаючи їм в правовому регулюванні. Наприклад, презумпція невинуватості не регулює поведінку суб'єкта права, але вона застосовується у мисленні суб'єкта правозастосування (слідчого, судді) і допомагає прийняти правильне рішення у справі. Тим самим вона сприяє правовому врегулюванню поведінки цієї особи. Нормоположення передбачає правомірність юридичного контенту, його відповідність правовим вимогам, адже лише за такої відповідності право стає загальним суспільним регулятором. Для верховенства права важливим є те, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ст. 58). За рішенням Конституційного Суду України закони та інші нормативно-правові акти визнаються неконституційними повністю чи

в окремі частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності (ч. 1 ст. 152). І також потрібно зазначити, що кожному надано право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. (ст. 55 Конституції України). Перелік цих положень так чи інакше стосується верховенства права. Потрібно у цьому зв'язку розібратися: чи може зовнішній фактор бути складовою верховенства права для кримінального судочинства. Йдеться про діяльність Міжнародного кримінального суду (далі – МКС), що на нашу думку може бути гарантом верховенства права для Української держави. Про те в даному разі виникає низка запитань. По-перше, чи посягає МКС на національне правосуддя, чи не підмінює він його своєю компетенцією? Хоча існує припущення, що МКС жодним чином не посягає на систему національного правосуддя, він не функціонує у якості певного «монопольного надсуду» для покарання осіб. Але водночас існує одна важлива особливість, яка впливає зі статті 17 Римського Статуту: цей суд може приймати до свого провадження справи не тільки за зверненням держави-учасниці, а й з власної ініціативи, коли держава «не бажає або не здатна проводити розслідування чи порушити кримінальне переслідування належним чином». Фактично з даного формулювання і впливає основне завдання суду – перешкоджання будь-яким проявам безкарності, спонукання національних органів судочинства притягати винних до відповідальності, надання можливості жертвам домагатися справедливості. По-друге, існує окремий перелік злочинів, по яким МКС може приймати справи до свого провадження. До них належать геноцид, військові

злочини, злочини проти людства. У розумінні ст. 7 Римського Статуту цими злочинами є, зокрема, переслідування за політичними мотивами, знущання та тортури, а також ув'язнення чи інше позбавлення фізичної свободи у порушення основоположних норм права. Тому виникає інше питання запитання: чи збільшилось би для МКС роботи, якби України все ж таки ратифікувала Римський Статут? І хто саме опинився би на лаві підсудних по цим справам? Як свідчить судова статистика за минулий і поточний роки від насильства з боку міліції постраждало понад мільйон українців. При цьому не зменшується кількість людей, які загинули в районних відділеннях міліції. Одна справа Ігоря Індилачого варту. Існування тортур з боку українських правоохоронців та їх безкарність підтвердив Європейський суд з прав людини. Так, у рішенні «Каверзін проти України», «Харченко проти України» та в інших суд засвідчив, що це системна проблема, яка існує на національному рівні, і її необхідно виправити. Щодо політичного переслідування то нагадати, про що вже казали неодноразово вони є візитівкою України у міжнародному просторі. Саме тому подальший розвиток подій щодо ратифікації Римського Статуту Міжнародного кримінального суду став показовим для чинної влади. Адже те, чи є у можновладців політична воля остаточно приєднатися до Римського Статуту засвідчить їхнє бажання чи навпаки небажання відповідати за свої вчинки.

Відповідно до Висновку Конституційного Суду України (далі – КСУ) у справі про Римський Статут від 11 липня 2001 року Римський Статут Міжнародного кримінального суду визнаний таким, що не відповідає Конституції України, в частині, що стосується положень абзацу десятого преамбули та статті 1 Статуту, за якими «Міжнародний кримінальний суд ... доповнює національні органи кримінальної юстиції». [4] Цей висновок страхує можновладців від

міжнародного кримінального переслідування. Конкретні заперечення щодо цього висновку викладені у ньому, є досить суперечливими. Зокрема, йдеться про те, що низка статей Статуту не узгоджується із Конституцією України, Наприклад, ст. 27 Статуту «відмінняє» імунітети недоторканості, передбачені ч.ч 1, 3 ст. 80, ч 1 ст. 105, ч. 1, 3 ст. 126 Конституції, якими народним депутатам України, Президенту України і суддям на час виконання повноважень гарантується недоторканість. До того ж передбачено передачу осіб під юрисдикцію МКС та передачу державі виконання вироку особи третій державі для судового переслідування чи приведення вироку до виконання. Про те найбільшу дискусію викликав висновок КСУ щодо того, що не допускається делегування функцій судів України іншим органам та створення судів, не передбачених Основним Законом. Було також визначено, що народний суверенітет (здійснення народом влади відповідно до ст. 5 Конституції України) не узгоджується зі здійснення народом влади, в тому числі судової, через міжнародні органи, в той час як за Статутом МКС (ст. 4, п. 1 ст. 12 Статуту) це можливо.

Існують і інші положення Статуту МКС, які викликали у КСУ заперечення. Так, МКС може вносити поправки до визначення елементів злочинів, що суперечить ст. 92 Конституції. А відбуваючи покарання за вироком суду України, громадянин може бути обмежений конституційних прав і свобод людини і громадянина лише у випадках, передбачених Конституцією України, а за Статутом МКС на засудженого може бути покладено й інші обмеження. У КСУ викликало заперечення також і те, що доведення вини обвинуваченого покладається на прокурора, обраного членами Асамблеї держав-учасниць, що не узгоджуються з п. 1 ч. 1 ст. 121 Конституції України, відповідно до якого підтримання обвинувачення в суді покладається на прокуратуру України.

В той же час в державі існує думка і інституція, зокрема у цій справі протилежної думки дотримувався Представник МЗС України, який вважав, що положення Статуту не суперечать Конституції України, а тому він може бути ратифікований ВРУ без внесення змін до Основного Закону України. Суттєвим є положення про те, що МКС доповнює національні органи кримінальної юстиції й може здійснювати свої функції і повноваження на території будь-якої держави-учасниці, приймати до свого провадження справи не тільки за зверненням держави-учасниці, а й з власної ініціативи, коли держава, під юрисдикцією якої перебуває особа, підозрювана у вчиненні передбаченого Статутом злочину, не бажає або не здатна проводити розслідування чи порушити кримінальне переслідування належним чином. Це істотно відрізняє МКС суд від міжнародних судових органів, зокрема Європейського Суду з прав людини, право звертатися до яких за захистом своїх прав і свобод закріплено в частині четвертій статті 55 Конституції України. Такі міжнародні судові органи порушують справу лише за зверненням осіб, причому особа може звернутися до них лише після використання всіх національних засобів правового захисту. Чи можна таку особливість юрисдикції МКС вважати додатковою міжнародною гарантією дотримання принципу верховенства права?

В самому висновку КСУ міститься важливе зауваження стосовно того, що за своєю природою МКС є міжнародно-правовим судовим органом, який створюється за згодою держав-учасниць його установчого документа – Статуту, положення якого базуються на принципі поваги прав і свобод людини, зокрема створення відповідних юрисдикційних механізмів для забезпечення справедливого правосуддя. Тому він не може бути віднесений до надзвичайних і особливих судів, створення яких не допускається відповідно до частини п'ятої статті 125 Конституції України. Надзви-

чайними і особливими судами за змістом цієї статті є, по-перше, не міжнародні, а національні суди, по-друге, суди, створені для підміни звичайних судів, які належним чином не дотримують встановлених законом процедур. Отже був зроблений висновок, що абзац 10 преамбули та статтю 1 Статуту не суперечать статті 125 Конституції України. В той же час у висновку КСУ визнається, що Римський Статут МКС не відповідає Конституції України, в частині, що

стосується положень абзацу десятого преамбули та статті 1 Статуту, за якими «Міжнародний кримінальний суд ... доповнює національні органи кримінальної юстиції». На нашу думку, КСУ зроблене суперечливе й досить сумнівне твердження. Потрібно провести додатковий розгляд цього питання, адже в сучасних умовах саме діяльність МКС може слугувати додатковою гарантією верховенства права в кримінальному судочинстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Судова реформа в Україні: поточні підсумки, перспективи і ризики конституційного етапу / Сайт Центру Разумкова: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/Zgml_sud_2013_fnl_rdc-1.pdf.
2. Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее: монографія / Н. Михальченко. – К.: ИПиСНИ имени И. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 340 с.
3. Пухтецька А. Принцип верховенства права: сучасні європейські доктрини як орієнтир для реформування національного законодавства / А. Пухтецька // Вісник НАН України. – 2010. – № 3. – С. 33–43.
4. Висновок у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) / Сайт Конституційного Суду України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=8763>.

Kovalski V. The rule of law in the criminal justice system

The author examines the grounds and the mode of application of the rule of law. Defines the criminal justice system. Risks that arise in today's business environment reform in criminal justice, you can call the desire to «cover is not covered», «make unfulfilled» resort to the incorrect definition of the object or the subject of reform, and that is fatal – ymenuvaty methods of systemic reform, system – structural or structural – functional, not following the requirements of their application. In other words, logic has always corrected and saturated with specific historical material. General historical material (facts, documents, memos) helps to identify the nature of processes and phenomena only in unity with the logical methods of cognition, including commenting on these events, system-structural comparison. Emphasis on the possibility of Ukraine's accession to the Rome Statute of the International Criminal Court.

Keywords: *principle; rule of law; criminal proceedings; state.*

Стаття надійшла до редакції журналу 12.11.2014 р.